

ORTA ÇAĞDA ERZURUM KALESİ

Gürsoy SOLMAZ*

Haması menkıbeler diyarı Erzurum, büyük askerî ticarî yolların düğüm noktasında bulunması bakımından asırlar boyunca kıymet ve ehemmiyetini muhafaza etmiş, kadim bir Türk beldesidir.

Erzurum Kalesi'nin tarihi de şehrin tarihi ile at başı yürütecek kadar eskidir. Bu şehre sahip ve hâkim olan milletlerin Erzurum Kalesi'nde payları vardır. Çalışmalarımızda tedkik ettiğimiz Avnik, Tortum, Oltu ve diğer kaleler de böyledir.

Erzurum şehri, haliyle Erzurum Kalesi birinci derecede ehemmiyetli yolların düğüm noktasında bulunması ve mevkiinin müdafaaya elverişli olması sayesinde, tarihinin devamı boyunca bazen askerî, bazen de ticarî ehemmiyeti ön planda gelmek üzere büyük bir rol oynamıştır. Gerçekten Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan, İlk ve Ortaçağlarda şarktan Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunana istilâ ordularına karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tâyin eden başlıca kale olmak bakımından, büyük bir önem kazanmış ve Roma- İran, daha sonra Bizans, Selçuklu imparatorluklarının rekabeti burada karşılaşmıştır.

Erzurum, tarihi boyunca askeri bir şehir ve bir çok zamanlar da bir serhad şehri olmuştur. Doğu Roma ile İran arasında yapılan büyük savaşlarda Erzurum bir hudut kalesi idi. Birçok defalar doğudan gelen akınlar Erzurum önlerinde karşılanmıştı. Mutlaka bu nedenledir ki şehrin zikzaklı bir kaderi vardır.

Erzurum şehrinin bulunduğu mevkiide kurulmasının sebebi, yalnız ovanın Kara-Su yatağına yakın bataklık ve feyezana mâruz alçak sahasından uzak, kendisine bol su te'min eden dağların eteğinde bulunması ile değil, üzerinde daha eski çağlardan beri İç-Kale'nin yükselmekte bulunduğu münferit tepenin mevcüdiyeti ile izah edilmek lâzım gelir.¹

Erzurum şehrini kuranlar, bir hisar yeri olarak, işte bu tabii araziyi seçmişlerdir²

Mevkiinin merkeziliği sebebiyle, Ortaçağ'da büyük bir ehemmiyeti kazanmış Erzurum'un adı; XI. asır ortasında Selçuklular tarafından tahrir edilmiş

* Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Besim Darkot, "Erzurum." Mad. İA. C.IV.s.340.

² Besim Darkot, a.g.e., s.340.

olan Arzen'in Meyafarikin ile Siirt arasındaki Erzen'dan ayırmak üzere Anadolu'ya aidiyetini belirtecek Rûm kelimesi ilâve edilerek, Erzen-al Rûm denilmesinden çıkmıştır³

Bugün şehrin üç kat surundan yalnız İç Kale ile dış surlara ait yıkılmamış birkaç duvar parçası ve surdan açılan kapıların adları (Tebriz Kapı, Gürcü Kapı, Erzincan Kapı, Yeni Kapı) kalmıştır. İç- Kale'nin esas duvarları bugün de şehrin manzarasına hâkim bulunmaktadır. Evliya Çelebi'de 210 kule ve 2080 bedenli olarak anılan İç Kale'nin güneybatı ucunda, şehrin en yüksek yapılarından sayılan Saat Kulesi /Tepsi Minere bulunur.

Ermeniler'in Karin (Garin), Bizanslılar'ın Theodosiopolis⁴ İslâm müelliflerinin " Kalıkala " şehri olarak andıkları Erzurum hakkında X. Asır İslâm coğrafyacıları bize az çok bilgi vermişler ve doğuda ev eşyasının en mühimi sayılan kalı (halı) nin burada yapıldığını ve adını bu şehirden almış olduğunu söylemişlerdir.⁵ Filhakika, ermeni ve rumların bu şehirde hiçbir zaman Kalıkala dememiş olduklarını ve bu şehrin müstahkem bir kalesi bulunduğunu ve her taraftan gelen gazilerin burayı nöbetle muhafaza ettiklerini yazırlar.⁶

Tarihin ilk çağlarında İskitlerin, Hititlerin ve Ortaçağ'ın başında Hazar Türkleri'nin ve IX. yüzyıldan sonra Oğuz Türklerin Erzurum ve civarında akın suretiyle kâh yerleşip kaldıkları veyahut da bir müddet için yerlerini başka yabancı uluslara terkettikleri kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.⁷

Hız. Osman (644-646) zamanında 645 yılında Müslümanlar Erzurum'u savaşla almışlardır. Böylece Erzurum ilk defa Arap hakimiyetinde yeni bir çehreye sahip olmuştur.⁸ Şehir " İslâmlar tarafından fethedildiğinden beri, ahalişi daima düşmanlarına karşı koydular şehirlerini korudular. Ancak H.133(750) de, Rûm Kayseri şehri kuşattıktan sonra şehir, Rumların eline geçmiştir. Kayser şehri yıkılmış ahalişini Mezopotamya'ya sürmüştür.⁹

³ Besim Darkot, a.g.e , s.342.

⁴ Bizanslılar, ellerindeki "Armenya "topraklarını iyi koruyabilmek için Doğu ordu kumandanı Anadolius idaresinde, şimdiki Erzurum Kalesi'ni 415-422 arasında çok müstahkem bir şekilde yaparak garnizon merkezi yaptılar. Anadolius, bu müstahkem şehri, genç Kayser II. Teodosiyus'un adıyla "Teodosiyo-Polis (. Teodos Şehri) adını verdi. (M.H.Yinanç , "Erzurum" Mad., İA, IV,345).

⁵ Belazuri"Erzurum emiri olan kocası ölünce, onun yerine karısı emir oldu. Onun adı Kâli idi. Bu kadın, Kâlikâla şehrini yaptırdı ve bu şehre Kalıkâle adını verdi. Bunun mânası: Kali'nin ihsanı, hediyesi demektir. Bu kadın, şehrin kapılarından birisi üzerine resmini yaptırdı. Araplar bu kelimeyi Araplaştırarak Kâlikala demişlerdir." diyor (El-Belazuri, Fütûhu'l Büldân, Çev.Mustafa Fayda, Ankara1987, s,282).

⁶ M.H.Yinanç " Erzurum" Mad.,İA.IV, 347.

⁷ A.Şerif Beygü, ErzurumTarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936.s.36.

⁸ Enver Konukçu Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s.3.

⁹ El-Belazuri ,Fütûhu'l Büldân s.321.

Kaynaklarda 755 de Roma (Bizans) kralı Constantina'nın zapt ile harebe olarak bıraktığı¹⁰756 da Halife Ebû Cafer 'in (754-775) kalesini tamir ve tahkim ettiği, 818 de İmparator Theophilus'un surlarını tahribatla yıktığı, 840 da depremlerle surlarından 18 kulenin yıkıldığı¹¹akabinde Halife al-Mu'tasım'ın (833-842) büyük masraflarla(500 bin dirhem harcayarak) tâmir ettirdiği,¹² 928 lerde İslam Arap devletinin kuzeyde en uç karakollarının teşkil edildiği¹³949 da İslâmların elinden çıkmasıyla, Bizanslılar'ın tekrar surlarını yıktığı Kahkale; X. asırda Bizans imparatorluğunun temlerinden birinin merkezi olmuş ve doğudan gelecek İslâm akınlarına karşı yeniden tahkim edilmiştir.¹⁴

949 a değin 300 yıl süren Müslüman Emirliğinin merkezi iken, o tarihten beri Bizanslılar'ın elinde yeni tahkimatla daha çok kuvvetlendirmişti.

Bizans İmparatoru II. Basileos (Basil) 1021 de Doğu'da görülmeden önce 1018 "Nikomit Hükümdarı " denilen birisini Erzurum'a göndermiştir. Bu zat büyük bir ordu toplayarak, kendileri için çok gerekli olan Teodosiopolis (Erzurum) şehrini yeniden inşâyâ başlamıştır¹⁵.

Selçuklu Akınları :

Oğuzların Kınık boyundan olan Selçuklular; İslâm ve Bizans tarih yazarlarına göre 1048 ve Ermeni müverrihlerine nazaran 1049 senesinde Erzen-i Rum (Erzurum) şehrini zapt ve tahrip etmişlerdir.

Sultan Tuğrul Bey'in (1037-1063) emri ile Bizans İmparatorluğu'nu istilâya memur olan İbrahim Yinal gazâ için Bizans'ın doğu sınırını geçerek Erzen'tür Rum'a kadar geldi. ¹⁶ Çokluklarından dolayı Theodosiopolis (Erzen) surlarının içine sığınmaya lüzum görmeyen şehir ahali, Türk ordusu ile mücadeleye hazırlanmışlardı. Fakat şehrin dışında bir gün devam eden bu muharebelerden sonra, bozulup şehrin içine kaçmışlar ve burada mücadeleye 6 gün devam etmişlerdir. İbrahim Yinal savaşın uzun sürdüğünü görünce, evleri ateşlemek için mancınıklarla yağlı paçavralar atmıştır. Rüzgâr tesiriyle büyük bir yangın çıkmış ve şehir büsbütün yanmıştır. ¹⁷

Aynı olayı Urfalı Matheos da şu şekilde anlatmaktadır:

"Artzın (Erzen) denilen çok kalabalık ve meşhur ermeni şehrine geldiler. Türkler, Artzın'ı sursuz vaziyette lâkin sayısız erkek ve kadın, hesapsız altın ve

¹⁰ Bar Harbraeus, Ebû'l Faraç Tarihi, C.1 (Trc: Ö.Rıza Doğru) Ankara 1987, s.199.

¹¹ Bar Harbraeus, Ebû'l Faraç Tarihi, C.1 s.29.

¹² El-Belazurî, Fütûbu'l- Büldân, s.286.

¹³ E Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Trc: Fikret İşıltan) İstanbul 1970, s.40.

¹⁴ M.H. Yinanç " Erzurum" Mad., İA.s. 347-348

¹⁵ Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, (Trc:Fikret İşıltan) İstanbul 1991,s.291-292; E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s.161.

¹⁶ İbn'ül Esir, El-Kâmil Fi't Tarih .C.IX (Trc: A Özyayın, A. Ağırakça)İstanbul 1987. s.415.

¹⁷ M.H.Yinanç . "Erzurum" Mad. ,Aİ, IV, 348.

gümüş ile dolu buldular. Şehir halkı Müslüman askerleri görünce, hep birlikte onlara karşı geldiler. Artzın çevresinde şiddetli bir çarpışma oldu. Mücadele bütün gün devam etti. Tarlalar kanla boyandı. Zira ne bir sığınılacak yer, ne de yardım ümidi vardı. Artzınlar kuruluş çaresi olarak önlerinde sadece ölümü görüyorlardı. Şehrin savunucuları, sonunda Müslümanların çokluğu altında, ezilerek firara mecbur kaldılar. Elleri yalınkılıçları ile kaçanları takiben Artzın'a giren (Selçuklular) çok sayıda insanı öldürdüler. Ele geçirilen altını, gümüşü ve kıymetli kumaşları söylemeye gerek yoktur. Çünkü bunların miktarını kalem ile ifade etmek imkân haricindedir. Herkesin bu arada sık sık Davtug/ David denilen korepiskoposun hazinesi ve evinden 800 altınlık öküz yükü çıkıyordu. Buna dair haberi ben şahsen duydum. Artzın'da baş âyin icra edilen 800 kilise vardır. İşte güzel ve muhteşem Artzın şehri acımasız yok etme ve ölüm ile mahvolmuştur. Toprağa gömülmeyip, hayvanlara yem olan ileri gelenlerin ve din adamlarının kaybı ... Kadınlar ve çocuklar da birlikte esir olarak İran'a götürüldüler ".¹⁸ Selçuklular, Artze galibiyetinden sonra Basenan/Pasin Ovası'na geçerek 18 Eylül 1049 da Hasankale (Kapetru) Savaşını zafere dönlüşüreceklerdir.

Bu yıkımdan sonra bir daha Erzen/Arzen şehri şenlenmedi. Sağ kalabilen ahâlisi Karın (Kalkala /Theodosiopolis: Erzurum) şehrine çekilip yerleştiler. Bundan sonra, her halde ovada ve Erzurum'a göre kışlak sayıldığından veya kuzeyde bulunduğundan¹⁹ veya yanıklığından dolayı ve toprağın karamsı olmasından dolayı²⁰ yıkık Arzen /Artzın şehrine Oğuzlar "Kara-Arzen/Arz" adını verdiklerinden, bugün buradaki köye " Karas/ Karaz/ Kara-Arz" denilmektedir.

Arzenliler Karın/Karun/Theodosiopolis şehrine yerleşmesiyle, bu tarihten itibaren buraya da " Arzen "adı verilip, Rumların elinde bulunduğu için ve Müslümanlar idaresinde Siirt bölgesindeki Erzen'den ayırdedilmek üzere buraya İslâm eserlerinde ve paralarda "Erze-Rum". "Erzen Rûm", Erzen-ir Rûm "manâsına Erzurum denilmiş, yazılmış ve öyle tanınmıştır.²¹

Azimî'ye göre:h.439 (1047/1048) da Türklerin fethettikleri²² Erzurum Kalesi'nin, burçlarının metinliği ile alınmaz serhat şehri haline gelmiştir. Bu sebeple XI. asrın ve hatta batısındaki şehirlerin ve kalelerin ekserisi Türkler tarafından fethedildiği halde Erzurum, uzun müddet Bizans hâkimiyeti altında kalmıştır.

Bizanslıların doğu başbuğu Anadolius tarafından Sasanlılar'ın karşı bir ordugâh şehri ve hudut kumandanlığı merkezi olarak 415-422 arasında sekiz yıl çalışılarak kale ve surların çok sağlamca yapıp "İkinci " ve "Genç" lâkaplı Kayser Todosiyos'un adıyla buraya rumca "Teodosiyopolis (Teodosiyos- Şehri)adı

¹⁸ Urfalı Matheos. Vekaynâme, (Trc: Hrant D. Andreasyan) Ankara 1987.s. 86.

¹⁹ M.F.Kırzoğlu, Kars Tarihi , C.1. İstanbul 1953. s.322.

²⁰ İ.Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, İstanbul 1960. 103.

²¹ Şemseddin Sami, Kâmus'ül -Alâm,C. II, İstanbul 1306.s. 829, M.H.Yinanç "Erzurum" Mad. İ, IV, 348; Afif Erzen, Streck, "Erzen" Mad., İA, IV, s. 337-338.

²² Azimî, Azimi Tarihi (Yay:Ali Sevim). Ankara, 1985, s.8.

verildiğine yukarıda işaret edilmişti Yine ilk İslam fetihleri sırasında, dünyaca meşhur olan en iyi Türkmen kalı/halılarının en iyi cinsinin dokunduğu yer olduğundan Kalı- Kal(k) (:Kalı/Halı- Şehri) diye tanındığına değindiğimiz bu müstahkem şehir 949'a değin 300 yıl Müslüman emîrlüğünün merkezi iken, o tarihten beri Bizanslıların elinde yeni tahkimatla daha çok kuvvetlenmiştir. Bu yüzde, kuşatması uzun sürecek olan Erzurum/Arzenum şehrini ada gibi ortada koyup burayla uğraşmayı sonraya bırakan Selçuklular, Pasin ve Erzurum ovalarına hâkim olmuşlar, 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra ele geçinceye değin burası, Rumların dayandığı büyük askeri şehir ve hareket üssü ve vazifesinin görmüştür.²³

İbrahim Yinal'den sonra Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Bizans'ı istilâya karar vererek 1054 yazında Anadolu'ya ayak bastı.

Tuğrul Bey, Bizanslılar üzerine sefer edeceğinden; kale kuşatmağa ve döğmeye yarayacak arabalar, filler, mengeneler ve mancılıklarla ilerleyip Bargiri (Muradiye), Arceş (Erciş)'i alıp Pasinlerden ve Avnik Kalesi öntünden geçerek Erzurum'u kuşbakışı gören bir tepeye gelmiş, şehrin kalesini uzun uzun seyir ve temaşa ettikten sonra, bu metin kalenin zaptının uzun zaman alacağı düşüncesiyle, buranın muhasarasından vazgeçmiş ve Malazgirt'i almaya gitmiştir.²⁴

İbn'ül Esir, h. 446 (1054) yılına ait kaydında Selçuklu akınına temas ile "Tuğrul Bey, Anadolu gazâsı sırasında, Erzen-er Rum'a geldi".²⁵ diğeri bir müellif Bar Herbraus da "Erzen er-Rum memleketini aldı. Burası bu ana kadar Romalıların (Bizans) elinde idi."²⁶ diye yazmaktadırlar.

Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah zamanlarında, ne bizzat kendilerinin ve ne de Anadolu içlerine gazâlarda ve fetihlerde bulunan ümerâsının burayı muhasara ve fetih teşebbüsünde bulduklarına dair bir kayda rastlamıyoruz.

Türkler, Anadolu'da birçok şehirleri ve kaleleri hatta Erzurum Kalesi'ne nazaran ikinci derecede ehemmiyete haiz kasaba ve kaleleri birer birer fethettikleri halde Erzurum'a uğramamışlardır. Erzurum, âdeta uzaktan mahsur bir hale getirilmek istenmiş, kendi kendine düşmesi için icâb eden bütün tedbirler alınmıştır.

Bizans imparatoru Romanos Diogenes (Romen Diyojen) 1071 de Sultan Alp Arslan'la karşılaşmak üzere Malazgirt'e giderken Erzurum'a uğramıştır.²⁷

1071 den 1080 e kadar Erzurum Kalesi gene Bizanslılar'ın elinde kalmış, ancak 1080 senesinde güzel Erzurum, Melikşah'ın kumandanlarından Emir Ahmed tarafından fethedilerek, bu havalideki hıristiyan hâkimiyetine kat'î suretle nihayet

²³ M.H.Yinanç, "Erzurum" Mad., İA, IV, 348.

²⁴ M.H.Yinanç, a.g.e. aynı yer.

²⁵ İbn'ül Esir, El Kâmil Fi't Tarih, C.IX, s.454-455.

²⁶ Bar Herbraus, Ebü'l Faraç Tarihi ,C. I.s.306.

²⁷ M.H.Yinanç, "Erzurum" Mad., İA, IV, s.348; F.Sümer; Ali Sevim, İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Ankara 1988, s.51.

verilmiştir. ²⁸Demek ki Erzurum Kalesi'nde Selçuklular'ın imar ve tahkim payı vardır. ²⁹Bundan sonra Türkler, Erzurum ve havalisine geniş miktarda ve mikyasta yerleşmişler ve serpilmişlerdir.

Selçuklular Erzurum Kalesi'ne çok ehemmiyet vermişler ve burayı daimi suretle emniyet altında bulundurmak için Trabzon Bizanslılarına karşı Bayburt'u; Gürcüler'e karşı da Micinger, Avnik, Zivin Kalelerini çok sağlam bir surette yaptıkları düşünülürse, Erzurum Kalesi'nin ne kadar üstün olduğuna şüphe yoktur. ³⁰Fakat, Rusların 1829 daki sebebiyle günümüze kadar hiçbir kitabesi kalmamıştır.

Saltuklu Çağı

Merkezi Erzurum olan Saltukoğulları emâretinin kuruyucusu olan Emir Saltuk'un dedesi Ebû'ül Kasım'ın 1080 senesinden itibaren bu emareti kurmuş olduğu anlaşılmaktadır. ³¹

Saltukoğulları, Erzurum Kalesi'ni (mahv ve isbat) yolu ile imar ve tamir etmişlerdir. Bugün ayakta kalan kalenin mühim kısmı Saltukoğullarınınıdır. ³²Kaledeki Saat Kulesi /Tepsi Mimare de onlardan kalmalıdır.

Bu beyliğin hâkimiyet süresi 134 yıl sürmüştür. ³³ Bu emâretin dördüncü emiri İzz ed-Din (1132-1168) zamanında ve altıncı emiri Nasr ed- Din Muhammed (1168-1191) zamanlarında Gürcistan kraliçesi Tamara, Erzurum'a ordu göndermiş ise de kale önünde iki savaş verdikten sonra Gürcüler muhasara cesaret edemeyerek geri dönmüşlerdir.

İbn'ül Esir İzz ed-Din zamanındaki savaşı 1153 yılında göstererek, "Armeniadaki Gürcülerle Erzen ür-Rum hâkimi Salık (Saltuk) arasında bu yıl çetin savaşlar oldu. Gürcüler onu esir aldılar. Fakat daha sonra salıverdiler."demektir. ³⁴

Yine aynı emir zamanında 1161 yılında İbn'ül Esir'in ifadesiyle "Gürcülerle Erzene'r-Rum hâkimi Saltuk b. Ali arasında savaş ve çarpışmalar oldu. Sonunda Saltuk ve askerleri yenildi. Saltuk esir düştü", ³⁵ Bilâhare Ahlat hâkimi eniştesi Şah-ı Ermen'in tavassutuyla serbest bırakıldı. 1168 de İzz ed-Din Saltuk'un veziri Firûz, Kars ve Bardız Kaleleri'ni tamir ettirmişti.

İzz ed -Din 'in oğlu Nasır ed-Din Muhammed de Gürcü tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Gürcüler cüretkâr bir hareket ile Erzurum kalesi önlerine kadar geldiler. Müteakiben kaleyi kuşatma hazırlığına giriştiler. Nasır ed-Din Muhammed

²⁸ M.H.Yinanç, "Erzurum" Mad. İA.IV, s.349.

²⁹ İ.Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, s.104.

³⁰ A.Şerif Beygü, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936, s.26.

³¹ M.H.Yinanç "Erzurum" Mad., İA, IV, s.349

³² İ.Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, s.104.

³³ Saltuklular'ın 1202 den sonra bir kolu bir süre Micingerd'de devam etmiştir.

³⁴ İbn'ül Esir, El Kâmil Fi't Tarih C.XI,164.

³⁵ İbn'ül Esir, El Kâmil Fi't Tarih,C.XI. s. 329-330.

ve iki oğlu, ortalık ağardıktan, güneş doğduktan sonra Erzurum dışına çıktılar. Yaya ve atlılar ile Gürcülere saldırdılar. Akşama kadar devam eden vuruşmadan sonra netice elde edemeyince Saltuklu cengâverleri kaleye döndüler, Şehir halkı kaleden olup bitenleri görmüş, “bu felâket bize nereden geldi. Memleketimizde hiç bir zaman hıristiyan görmemiştik” demişlerdir. Sabah olunca davul ve boru sesleri duyuldu. Kaledekiler de harekete geçtiler Herkes sur kapılarında toplanmaya başladı. Gürcülere karşı da şiddetle savunma yapıldı. Sonunda Gürcü komutanı David geri çekildi.³⁶

Erzurum ve yöresindeki Bizanslılardan intikal eden kaleleri tahkim eden Saltuklulardan Erzurum’da kalan en önemli eser Saat Kulesi/Tepsi Minare’dır.

1202 de Saltuklular’ın ülkesi Anadolu Selçuklularına ilhak edildi.

1196 da Konya Selçuklu tahtına oturun Rûkn ed-Din Süleyman Şah II, 1202 de Erzurum’a gitti. Buranın emiri el-Melik ibn Muhammed b. Saltuk’un oğlu Rûkn ed-Din’i karşılamaya çıktı ise de Rûkn ed-Din, onu yakalayıp hapse attı; ve şehri aldı. Bu zat Erzurum’daki bu hanedanın son hâkimiydi.³⁷

Bu şekilde Saltuklular’ın yıkılmasından sonra durumdan faydalanan Güncüler’in harekete geçip tehlike arz etmeleriyle Rûkn ed-Din onlara gereken dersi vermek için Erzurum’dan hareketle Micingert Kalesi yakınındaki savaşı yapacaktır.

Böylece Türklerin Erzurum’da temelli olarak yerleşmesi 1071 de Selçuklu İmparatoru Alp Arslan’ın Malazgirt’te Bizans İmparatoru Diyojen ile yaptığı büyük savaşta başlamış ve Saltuklu hâkimiyeti tesis edilmiştir.

Saltuklu hâkimiyeti 1202 yılına kadar devam etmiştir.

Saltuklular Erzurum Kalesi’nin tahkim ve tamiri ile beraber güntümüze kadar gelen önemli eserler bırakmışlardır. Erzurum’dan başka Oltu, Bayburt, İspir, Tercan, Tortum, Micingert, Avnik, Zivin, Bardız, Kars Kaleleri onların eyleyle revizyondan geçmiştir. Adı geçen kaleleri özellikle Gürcüler’e karşı tahkim etmişlerdir.

Saltuklular’ın yıkılmasıyla, Erzurum Selçukluları dönemi başlamıştır. (1202-1230).

Rûkn ed-Din Süleyman, Erzurum’u kardeşi Mugis ed-Din Tuğrul Şah’a verdikten sonra, Micingert savaşında yenildiğinden bu acı ile hemen Konya’ya döndü, biraz sonra da kederinden öldü.

Mugis ed-Din Tuğrul Şah’in ilk işi Pasinlerden Gürcüler’i çıkararak Saltuk’un yaptırmış olduğu Hasankale, Avnik, Zivin, Micingert kalelerini yeni baştan tamir ederek içlerine kâfi miktarda asker yerleştirdikten sonra, o sırada

³⁶ M.Brosset, Histoire de la Georgie”, I, St. Petersburg 1849; s.432, M.H.Yinanç, “Erzurum” Mad., I, IV, 349.

³⁷ İbn ül-Esir, El Kâmil Fi’ Tarih XII, 146-147; Bar Herbreaus Ebü’l Faraç, C. II, s.474.

Erzurum'u kuzeyden tehdit eden Trabzon Rum kırallarına karşı müstahkem bir mevki haline getirdiği Erzurum ve Bayburt Kalelerini yeni baştan çok esaslı ve metin bir surette yaptırdı.

Mugis ed-Din Tuğrul(1202-1225), merkezi emâreti olan Erzurum'u metin surlarla tahkim etmiş, şehrin içerisin e lâik ve dini mebâni ile süstülenmişse de zamanla, harpler dolayısıyla bunlar harap olarak bugün ortadan kalkmıştır.³⁸

Erzurum Kalesi'ne birçok ilaveler yaptığı, harap yerlerini tamir ve tecdit ettiği muhakkak olan fakat, kitabeleri bize kadar gelmediği için nereleri, hangi senelerde yapıldığını bilemediğimiz³⁹ Mugis ed-Din Tuğrul 1225 de ölünce yerine oğlu Rûkn ed-Din Cihan Şah (1225-1230) geçmiş ve Anadolu Selçuklu hükümdarı amcası Alâ-ed-Din Keykubat(1220-1237)'in niyetinden şüphelenerek Celâl ed-Din Harzemşah ile işbirliği yapmış ve Yassıçemen'de onun mahiyetinde bulunmuştur. Amcası lehine savaşı kaybedince de Alâ-ed Din Keykubat'ın huzuruna çıkarılmıştı. Alâ-ed-Din Keykubat, onu alıp Erzurum'a gitmiş ve şehir hâkimi olan kişi bu şehri etrafındaki kalelerle , içinde hazinelerle birlikte Alâ-ed-Din Keykubat'a teslim etmişti.⁴⁰

İbni Bibi'ye göre "Alâ-ed -Din Keykubat, Erzurum'a doğru gelirken yolda bir haber işitti ki Erzurum'da bulunan ümerâ şehri müdafa edeceklermiş. Bâhusus Yassıçemen'de bozulan bir kısım Harzem askeri Erzurum'a kaçtığından burasını muharebesiz teslim etmek istemiyordu. Öteden beri müstahkem bir şehir olan Erzurum, son hadiseler üzerine bir kat daha tahkim edilmişti. Öyle ki gerek Harzem kumandanları ve gerek Rûkn ed-Din 'in şehirde bulunan askerleri ,şehrin kale ve surlarına son derece güveniyorlardı. Bunun üzerine bir elçi göndererek Erzurum'un teslim edilmesi, aksi halde şehre karşı şiddet kullanılacağı bildirildi. Erzurum'lular gerekli görüşmeden sonra şehre teslim edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Sultan Alâ-ed-Din Keykubat, yanında Rûkn ed-Din Cihan Şah ve diğer maiyeti olduğu halde büyük bir ordu ile Erzurum Ovası'na indiler. Sonra Erzurum Kale ve surlarına Selçuk askerleri yaklaştı. Askerlerin mızrakları sanki güneşin yüzünü kapıyordu. Nasıl ki yırtıcı kuşların kanatları gökyüzünde güneşe hail olursa bu askerlerin mızrak ve süngüleri de samâya öyle yükselmmişti.

Şehrin kale ve surlarında askerler, Sultan'ın bu heybetli ordusu karşısında heykel gibi kaldılar. Müdafaa takatleri kalmadı. Bu korkunç kale surları, sanki göz açıp yummada sükût etti. Büyük bir heyecan, sürurla kale kapılarından şehre akın eden Selçuk askerleri, duvar diplerinde, kale bedenlerinde rastgeldikleri askerleri öldürdüler. "

³⁸ A.Şerif Baygü, Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, s.47.

³⁹ İ.Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, s.104.

⁴⁰ İbn'ül Esir, El Kâmil Fi't Tarih, c. XII, s.454.

İbni Bibi şehri tasvir ederek derki: “Şehrin etrafını çeviren dağlar süreyya yıldızı gibiydi. Erzurum şehri Keşkeşan, Benatünna’s yıldızları gibi bu süreyya yıldızının elinden tutmuş vaziyetini gösteriyordu.

Şehir halkı bu muzaffer ordusunu kahr ve gazâbından korktukları için feryâd ü figânları sanki âsumânâ doğru yükseliyordu. Şehrin müdafileri Selçuk askerleri karşısında atılmış bir pamuk gibi oldular. Pek azı kılıçtan kurtuldu. Şehrin ortasında yükselen kalenin, yüksek kulesi (bugünkü Saat Kulesi) üzerinde güneş ay şekli olan Selçuklu bayrağı dalgalanıyordu. Bütün hisar kulelerinde bu bayraklar çekilmişti. (Nihayet) Sultan İç-Kale’ye girdi. Bir müddet istirahatten sonra, Rükned-Din Cihan Şah’ın ve babasının sakladığı hazineleri meydana çıkartarak, hazinesine kattı.

Şehir ahalişi akın akın huzuruna gelerek Sultan’a sadakat ve kulluklarını arz ettiler. Sultan, bütün geçmiş vukûatları affetti. Esir yeğenini affederek Aksaray’a gönderdi. Sultan Erzurum ve Civarındaki beş kaleyi de aldı. Erzurum’a vali ve kumandan olarak gönderdiği liyâkatıyla şöhret olan Emir Mübariz üd-Din Cavlı ta’yin edildi.⁴¹

Bu suretle Süleyman Şah tarafından 1202 senesinde fethedilip kardeşi Tuğrul Şah’a verilen Saltuk-ili Erzurum, onun ve oğlu Cihan Şah’ın elinde 28 kaldıktan sonra bir daha ayrılmamak üzere 1230 senesinde Selçuklu ülkesine katıldı. Bu zamanda Saltuk-ili’nin 35 kalesi olduğu rivayet edilir.⁴²

1080-1242 yılları arasında 162 yıl kadar münhasıran Türk hakimiyeti altında kalan serhat şehri Erzurum, tarihinin en saâdetli ve en bahtlı yıllarını yaşamış, hem mamur ve hem de zengin olmuştur. Burası Anadolu’nun en zengin, en büyük şehirlerinden sayılıyordu.⁴³

1237 da Alâ-ed-Din Keykubat zehirlenerek öldükten sonra yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçti.

Bu sırada Erzurum valisi olan Sinan ed-Din Yakut, Trabzon Rumlarıyla başarılı harpler yaparak, onları Erzurum hududuna yaklaştırmıyordu.

Birtakım siyasi ve diplomatik hadiselerin oluşumuyla, Moğolların Selçuklular aleyhine dönmesi sebebiyle Çarmağan Noyan’ın, Baycu Noyan Kumandasında gönderdiği kuvvetler 1242 senesinin kışında Erzurum’u muharasara ettiler. Alâ ed-Din Keykubat tarafından tahkim edilen Erzurum surları bu korkunç düşmana karşı mukavemet edecek bir kudrete haizdi.⁴⁴

⁴¹ İbni Bibi, El-Evâmîrü’l- Ala’iyye, Fi’l-Umuri’l-Ala’iyye, (Haz: Adnan Erzi), Ankara 1956, s.403,406,409,416.

⁴² Osman Turan Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s.374.

⁴³ M.H.Yinanç, “Erzurum” Mad. İA,IV, s.349.

⁴⁴ A.Şerif Beygü, Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, s.65.

Bar Hebraeus, 1240 yılına ait kaydında “Tatarlar geldiler, İberyalıların (Gürcülerin) memleketinden Erzen er-Rum hududuna kadar uzanan sahaları yağma ettiler”⁴⁵ diye yazmakta ve bu istilanın Çarmağan (Cırmagun) Noyan tarafından idare edildiğini ifade etmektedir.

1239 da Gürcistan’ı işgal, Kars ve Ani beldelerini zapt eden Moğolların kumandanı Çarmağan (Cormagun / Cırmagun) Noyan yerine 1242 de Baycu Noyan ta’yin edilince Gürcü ve Ermenilerin de dahil bulunduğu Moğol ordusu 1242 sonbaharında hareket geçerek Erzurum önlerine gelmekte iken, kale kumandanı Yakut da şehirde savunma hazırlıklarını tamamlamaya çalışıyordu.

Türkistan ve Türkiye kervan ve ticaret yolu üzerinde bulunan Erzurum, “ana beldelerden” sayılıyor, zenginliği ve Anadolu’nun kapısı olmakla her zaman ehemmiyetini muhafaza ediyordu.

Baycu Noyan, Erzurum’a varınca surlara karşı mancınık ve arrade (balistik makine)leri kurdurdu.

Moğollardan korkan ahali acınacak durumda batıya doğru kaçıyor ve fırsatını bulabilenler de kaleye iltica ediyordu. Baycu Noyan, Selçuklular’ın teslim olmayacağını görünce, hemen muhasaraya koyuldu. Baycu, arradeleri ile Erzurum surlarını döğmeye, gedikler açmaya çalışıyordu.

Muhasara ve savaşlar şiddetli cereyan ediyor; Türklerin kahramanlığı ve kış basması karşısında Moğolların cesareti kırılıyor; hatta dönmek niyetinde oldukları gözüküyordu. Şehrin sü-başı Sinan ed-Din Yakut, istediği yardım kuvvetlerini bekliyordu. Bu bekleyiştten doğan ümit de onların mukavemetini artırıyor. Zira Babai isyanı dolayısı ile Erzurum ordusunun merkeze çağrılması bu üssün zayıflamasına yol açmış ve hentüz gereken miktarda askerin orada toplamasına imkan vermemişti. Baycu Noyan, Moğolların yenilmezliğine güveniyor, ama muhasaranın uzamasına da kızıyordu. Şehrin teslim olmasını teklif etti ise de; red cevabı alınca daha şiddetli hücumlara giriştiler.

Baycu Noyan kumandasındaki Moğol askerleri şehrin surları karşısında taş yığdırarak büyük on iki mancınık ve arrade aletleriyle gece ve gündüz şehri taş yağmuru altına aldılar.⁴⁶

Şehrin başkumandanı Sinan ed-Din Yakut ile diğer hıristiyan kumandan İstankos; Türk ve hıristiyan askerleriyle şehrin surlarını, kulelerini cansiperane bir surete müdafaa ediyor, olağanüstü bir gayret ile surlar hemen tamir ediliyor ve Moğolların girmesine izin verilmiyordu. Bu kanlı boğuşmalarda taraflardan epeyce zayıt oldu. Geceli gündüzlü devam eden ve çok sayıda insanın ölümüne sebep olan muhasara, içeriden ihanet sonunda Moğolların lehine gelişme arzetti. Baycu Noyan Selçuklu yardım kuvvetleri Erzincan’a vardığı sırada Erzurum’a girdi.

⁴⁵ Bar Hebraeus, Ebu’l Faraç Tarihi, c.II, (Çev. Ö.Rıza Doğrul) Ankara 1950, s.539.

⁴⁶ Aynı, İkd el- Veliyiddin Efendi no:291 (XIX,) s.263-264.

İbni Bibi'ye göre Şehrin bir taraf sur ve kulesini müdafaa eden Erzurum şahnesi (valisi) olan Divrinli Şeref ed-Din , Sinan ed-Din Yakut ile arası açık olduğu ve kin beslediği için fırsatı ganimet bilerek; Yakut'dan intikam almaya karar verdi. Bir gece gizlice Baycu Noyan 'a haber gönderek, "Eğer benimle akrabalarımın hayatına dokunmazsan müdafaa ettiğim kaleyi teslim ederim"teklifi ile Baycu'dan bir talimat aldıktan sonra savunduğu burç üzerine Moğol ordusunun içeri akmasını sağladı.

Bu teklifi memnuniyetle karşılayan Baycu Noyan, iki yü seçme askerini karanlık bir gecede teslimi vaad edilen kuleye gönderdi. Bu askerler merdiven ile burcun üstüne çıktılar. Kuleyi müdafaa eden askerleri öldürdüler. Kulenin kapı, pencerelerini kırarak içeriye girdiler. Buradan şehre inerek müdhiş bir süratle yağma ve kıtale başladılar. Hıyanet haberi alan Yakut, derhal kuvvetlerini toplayarak çetin savaşırlara girişti. Diğer burçları müdafaa edenler de mevkiilerini terk ederek savuştular. Bu mücalede hem Moğollardan hem de Selçuklulardan epeyce insan hayatını kaybetti. Birçok beyler de şehid oldu. Moğollar her taraftan şehre girdiler, rastgeldeklerini kılıçtan geçirdiler. Şehrin üstüne Moğollar Belâ bayrağını çekerek, şehrin kadınlarını esir ettiler. Çocukların başlarını keserek, kelleleri yere yuvarlandı. Bunların elinden her hangi yaşta olursa olsun hiç bir insan kurtulmadı. Şehrin her tarafı yağma edildi. Bu felaket, bu faciyanın korkunç saatlerinde, semaya yükselen âh ve feryat karşısında sanki güneş, ay küsûf ve husûfa uğradı. Moğollar hiç merhamet göstermediler. Şehrin her tarafı ceset yığınları ile doldu.

Sonra şehrin bedbaht kumandanı Sinâneddin Yakut'u konağından çıkardılar, başı açık, küçük oğlunun elinden tutmuş idi. Böylece Baycu Noyan'ın huzuruna çıkardılar. Saraydaki kıymetli altın, gümüş ve daha nice eşyalarını kumandana getirdiler. Baycu, bu kadar gümüş paraların çokluğuna hayret ederek Sinan ed-Din'e dedi ki: "Niçin bu gümüş paralarla gününü kara ettin. ? Bunu ne için askerlerine dağıtmadın? Ve neden tasarruf ettin? Sinan ed-Din: "Bu paralar sana kısmet imiş " cevabını verdi. Bunların ikisini de öldürdü.⁴⁷Bundan sonra.,Erzurum yakıldı. Surların yerle bir edildi.

Böylece Erzurum, Moğol istilâsının ilk kurbanı oldu. Moğollar Türkiye'nin istilâ kısmısını artık açmışlardır.

Erzurum'un kanlı bir suretle sukutu bütün Selçuklu sınırlarında müdhiş bir sarsıntısı meydana getirdi. İbni Bibi'ye göre: "kafasında tam bir perişanlık" beliren Gıyas ed-Din Keyhüsrev, bu felâketi önlemek için Köseadağ'da, Moğollar'la yapılan bir savaşa (1243) büyük bir hazimete uğradı.

Devrin tarihçileri Erzurum yağmasına yer ayırmışlardır ve acılı satırlar ile olayı ebedileştirmişlerdir. Bunlardan Bar Hebraeus: "Bunlar bir kaç gtn içinde bu müstahkem mevkii zaptederek erkek, kadın bütün âhaliyi kılıçtan geçirdiler ve

⁴⁷ İbni Bibi, El-Evâmirü'l-Ala'iyye Fi'l- Umûri'l-Ala'iyye, s.514-517.

yalnız köleliğe elverişli olan genç erkekler ve kızları korudular. Tatarlar, Sinan ve genç oğlunu da öldürerek, burasını (Erzurum) harebe halinde bırakıp gittiler.”⁴⁸

Ebülferec İbnü'l İbrî de “Erzenü'r-Rum'u kuşatıp zorla burayı elde etti. Ve ahaliden birçok kimseleri kılıçtan geçirdi. Çocukları tutsak aldı ve şehrin her tarafını yağma etti. Ve sübaşısı Sinan'ı dahi öldürdü.”⁴⁹ demektir.

Genceli Kirakos ise bu konuyla ilgili olarak şöyle yazmaktadır :

“Tatarlar Garin'e varınca, şimdi Garin denilen Theodosiopolis şehrini muhasara altına aldı. Teslim olmaları için ahali nezdinde görüşme memurları gönderdi. Garinliler bu teklifi kabul etmedikten başka, onları hakaretle kovdular. Surların üstüne çıkarak Tatarlar'a seb ü setm etmeğe başladılar. Bunlar, sulhperverane tekliflerin reddedildiğini görünce surun yıkılması esbabını ihsar için genarellerinden emir aldılar.

Derhal faaliyete geçerek, birçok mancınık kurdular ve suru yıktılar Kale içine girerek ateşlediler. Burası birçok hristiyan ahâleden başka, Tacikler ve onlara iltihak eden birçok havalî halkı ile doluydu.

Orada büyük-küçük kuvvetlerle sayısız Tevrat ve İncil buldular Düşmanlar pek kıymetli olan kitapları yağmaladılar. Tatar ordusunda hizmet eden hristiyan askere ucuz fiyatla sattılar. Bunlar o kitapları büyük bir sevinçle aldılar.”⁵⁰

Konya Selçuklu Hükümdarları İran Moğolları diye de anılan İlhanlılarla bir antlaşma yaparak Selçuklu Devleti'ni İlhanlı himayesine sokmuşlardı. İşte bundan sonra Erzurum şehri yeniden iskân edilmiş ve Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın inkırazına (1308) kadar, bu saltanatın bir vilâyeti olarak kalmış ise de, Moğolların devamlı uğrağı olduğu için, her zaman zarar görmüştür. Selçuklu hânedânının saltanattan düşmesinden sonra, Erzurum İlhanlı vâlileri tarafından idâre edilen Rum ülkesine bağıl vilâyetlerden birinin merkezi olarak kalmıştır.⁵¹

İlhanlıların ilk hükümdarı (Han) Hülâgü'dür (1256-1264). O, İran da İlhanlı Devletini kurduktan sonra, orduları ile Fırat ve Dicle havâlisine hücum etti. Bu meydanda Erzurum'dan Sivas'a kadar akınlarda bulundu. Hülâgü'nün “açtığı hanpler esnasında harap olan şehirler,kısmen kendi saltanatı zamanında yeniden inşâ edilmiştir.”⁵²tefsiriyle Erzurum'u da imâr ettiğini söyleyebiliriz.

Zaten İlhanlılar şehrin ve bu kalenin imârına büyük ehemmiyet vermişlerdir. Bilhassa Muhammed Ölceytü Han'ın (1304-1317) hâkimiyeti

⁴⁸ Bar Herbreaus, Ebu'l Faraç Tarihi , c.II, s.541.

⁴⁹ Ebü'l Faraç İbnü'l İbrî, Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel (Çev: Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1941,s.19.

⁵⁰ Eduard Dulaurier, “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar”, Türkiyat Mecmuası İst. 1926. s.117-118.

⁵¹ M.H.Yinanç, “Erzurum” Mad. İA, IV, s.350.

⁵² W. Barthold, “Hülâgu” Mad., İA.V.s.581.

zamanında ilân edilen imar seferberliğinde şehir cami, mescid, türbe, han, hamam gibi büyük ve abidevî eserlerle süslenmiş, kalesi tahkim edilmiştir.

Avnik Kalesi'nde Ölceyttü'nün kitabe parçaları bulunmuştur. Eğer Erzurum'un kale kitabeleri bize kadar gelseydi bunların arasında muhakkak İlhanlılar'ınki de bulunacaktı.⁵³

İlhanlı İmparatorluğunun inhilâlî üzerine vuku bulan büyük anarşi esnasında Erzurum ve havalisi Sutay Noyan'ın oğlu Emir Hacı Toğay'ın eline geçmiş ve bu Hoca Toğay'ın oğlu Hasan, Erzurum'un doğusundaki Hasan-Kalesi'ni yaptırmıştı. Fakat 1340 yılında Emir Çoban'ın torunu Şeyh- Hasan sâir yapılarla birlikte Hasan-Kalesi'ni de tahrip etmişti.

1340 dan 1358 senesine kadar Çobanlıların elinde kalan Erzurum, bu sene içinde Celayirîlilerden Sultan Üveys'in, Tebriz'i işgalini müteakip onların elinden çıkmıştır.⁵⁴

1333-1334 yılları arasında Anadolu'yu gezen ve bu arada Erzurum'a da uğrayan İbn Battûta, bu büyük şehrin mühim bir kısmının iki Türkmen oymağının (Akkoyunlu-Karakoyunlu) mücadelesi yüzünden harap bir hale gelmiş olduğunu yazmaktadır.⁵⁵

1360 yılından itibaren Eretna Devleti'nin idaresine geçmiş olduğu bildiğimiz Erzurum Kalesi'nde ve şehirde eserlerinin bulunduğu hakkında şimdiye kadar elimize, bizi aydınlatacak bir vesika geçmemiştir.⁵⁶

Erzurum'un kısa fâsılalar hariç uzunca bir müddet Eretna Devleti'nin hâkimiyetinde kaldığı tahakkuk ediyor. Eretna valisi 1385 yıllarına kadar Erzurum'a hâkim olmuş, ondan sonra şehir Karakoyunlular'ın koruyucusu Kara Mehmed'in eline ve hâkimiyetine geçmiştir.

İşte bu sırada Timur, 1389'da Erzurum'a yürütmüş ve Karakoyunlu Türkmenleri perişan ettikten sonra, "Avnik Kalesi'nden Erzurum'u "bir gün içinde gelip zapt ve yağma etmiştir.⁵⁷

Bir günlük bir savaşla kaleyi ve şehri zapt etmiş ve yağmalamış olan Timur'un, Erzurum'a karşı neden bu kadar acımasız davrandığı Saltuknâme'de aşağıdaki gibi hikâye edilmektedir:

"Timur ve dahi Erzentü'r-Rûmi dahi yıktı. Anların fesadı ol idi kim göttürü ehl-i sûk ve mizan ve hile ve bazar halkı hâkimlerine rüşvet kesim virub, narh'ı eksiğine satarlardı. Fukara hakkını yirlerdi. Hiyânet zür fesad ve birahm idiler. Pes,

⁵³ M.H.Yinanç, "Erzurum" Mad. İA, IV, s.350.

⁵⁴ Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s.86.

⁵⁵ İbn Battûta , Seyahatnâme, C.I.(Trc:M.Şerif) İstanbul , 1335, s.329.

⁵⁶ M.H.Yinanç "Erzurum" Mad. İA, IV, s.350.

⁵⁷ Nizamüddin Şami Zafname, (Trc:Necati Lügal) Ankara 1987.s.124; O.Turan, İstanbul Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, 2. Baskı Ankara 1984,s.81.

Timur anları şöyle kırdı kim, beşiğinde oğlancıkları bile öldürdi. Bazılar eyidür. Sivas'da ve Erzenü'r-Rum'da bir zulüm dahi vardı. Kim Hak Te'âlâ helâkına ol kavmin anı sebep itdi. Buydu kim kaçan kediler ve kelbler yavılsalar, sokağa bırakurlardı. Kedi ve kelpçügezler çağırır can virürdü. Temür anı işidüb gazab itmesine ol sebep oldu, dirler. Zira, Timur, âdillik davasın iderdi. Zerre kadar zulme itâb iderem, deyü söyledü".⁵⁸

1394'de Anadolu'ya tekrar girip, bu arada Avnik Kalesi'ni alan Timur'u 1402 yılında tekrar Erzurum'da götürüyoruz. 1402 de gelişinde Tortum Kalesi'ni alarak Erzurum'daki işlerini yoluna koyduktan sonra, buradan ayrılan Timur, Ankara Savaşı akabinde tekrar Erzurum'a uğradı. Bundan sonra Anadolu'dan ayrılırken Erzurum, Avnik, Kars, Ani, Sürmeli, Zivin, Micingert Kalelerine güvendiği kimseleri tayin ettiğinden, buralar bir müddet daha O'nun nüfuzunda kalacaktır.

Timurluların Erzurum Kalesi'ni tamir ve tahkim ettikleri nuhakkaktır. Bu zamanlarda Erzurum'un nüfusu çok azdı.⁵⁹

Timur'un Erzurum'dan ayrılmasından biraz sonra 21 Mayıs 1404 de buraya uğrayan, İspanyol Kırallı Don Henri'nin elçilik heyeti içindeki Claviyo, Erzurum'un Yusuf Ali isimli Türkmen valisinden bahsettiği gibi, şehrin kuleli surlar ile çevrildiğini ve bir iç kalesi bulunduğunu yazmaktadır.⁶⁰

XIX. Yüzyılda siyasi varlık olarak ortaya çıkan ve 1380-1468 yılları arasında hüküm süren Karakoyunlular ile Timur'un oğlu Şah Ruh (1404-1447) 1421 yılında savaşmış; ve Karakoyunlu İskender'i (1420-1438) Eleşgirt'de yenerek Horasan'a dönmüştü. Fakat Şah Ruh'un gidişinden sonra geri gelen İskender Bey, Erzurum'u zaptederek,⁶¹ Duharlı Türkmen boyunun reisi olan pir Ahmed Bey'i, buraya vâli tayin eylemişti.⁶² 1434 de Şah Ruh, Karakoyunlulara karşı üçüncü kez yaptığı Azerbaycan Seferi'nde, Akkoyunlu ulusu reisi Kara Yülük Osman Bey'i yardıma çağırmış, o da derhal bulunduğu Diyarbakır'dan, kalabalık bir ordu ile hareketle Erzurum önüne gelerek şehri kuşatmıştı. Erzurum'u İskender adına idare eden Duharlı Pir Ahmed, şiddetli bir müdafaa gösterdi ise de; Akkoyunlular kullandıkları mancınklar ile sur ve burçları döğmeğe ve akabinde de bir gedik açmağa muvaffak olmuşlardı. Mancınklar, surların burçlarından birini de yıktığından, Akkoyunlular şehri almağa muvaffak oldular.⁶³

⁵⁸ Ebû'l Hayri Rumî, Saltuknâme, c.I. (Çvr. S.H. Akalın), Ankara, 1967, s.157-158.

⁵⁹ İbn Batuta, Seyahatnâme, c.I s.329 ; İ.Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 109.

⁶⁰ Klaviyo, "Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat", (Çvr. Ö.Rıza Doğrul) İstanbul 1975, s.78

⁶¹ Toma Metsopski; "Timurlenk ve Onun Haleflerinin Tarihi" (Ruscadan Tercüme: H.Bakihanov) Bakü 1957, s.33.

⁶² M.H. Yinanç, "Erzurum" Mad.İA. IV, s.351.

⁶³ Ebû Bekr Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyya, C.I (Yay: N. Lugal; F. Sümer) Ankara 1993, s.107-108.

Akkoyunlu Beği Kara Yülük Osman, Erzurum'u oğullarından Şeyh Hasan'a verdi ve bu başarısını Şah-Ruh'a bildirdi.⁶⁴ İskender ise Tebriz'e çekilmişti.

Böylece büyük bir emir olan Kara Yülük Osman Bey; Erzurum, Bayburt, İspir, Tercan'a da hâkim olmuştu.⁶⁵

Bu hadiseden biraz sonra, Karakoyunlu İskender Bey, Azerbaycan'a giren Şah Ruh'a karşı koyamayarak geri çekilip, Osmanlı diyârına gitmek üzere Erzurum'a doğru kaçtı. Şah Ruh, İskender'in Erzurum'a doğru kaçacağını tahmin ettiğinden, bu civarda bulunan Akkoyunlu Kara Yülük Osman'a onun yolunu kesmesini bildirdi. O da Erzurum'u tahkim etti. Yanında az bir kuvvetle, Erzurum'a doğru gelen İskender ile Kara Yülük kuvvetleri arasında Karaz'da çıkan çetin savaşta (1435) başından ağır yaralanan Kara Yülük, muharebe meydanından getirildiği Erzurum'da vefat etti.⁶⁶ Aynı gibi Memlûk müverrihlerinin anlattıklarına göre: Kara Yülük boğazına uğradıktan sonra, Erzurum'a girmek isterken surların kenarlarındaki hendeğe düşerek ve boynu kırılarak ölmüştür.

Bu savaştan sonra, ağır kayıplar veren Akkoyunlar, beğleri Kara Yülük'ün ölümü üzerine Erzurum'dan kaçarak, gittiler.⁶⁷

Timurlu şehzadesi Muhammed Cuki, bu sırada Akkoyunlular'a yardım için hareketle ancak Pasin'de Aras kenarına kadar gelmişti. Çoban Köprüsü'nü geçen Timurlu askerleri, Karakoyunlular'ın daha fazla zarar ziyan vermesini engellemek için Erzurum'a yürüdüler. Karakoyunlular ise, kalenin savunmasız bırakıldığını görünce, geçici olarak Erzurum'u ele geçirdiler. Yani, İskender Erzurum şehrini kalesiyle beraber aldı. Bu arada Kara Yülük Osman'ın kabrini de tahrip ettirdi.

Timurlu kuvveti az sonra Erzurum önlerine gelmeğe başlarken, İskender de batıya doğru çekiliş emrini vererek, Osmanlı sınırlarına sığındı. Tokat'a kadar giderek kışlayan İskender, Timurlu tehlikesinin azaldığını görerek, sığındığı Osmanlı ülkesinden geri dönerek, Erzurum'a uğradı. Oradan da Avnik-Kağızman yolu ile Sürmeli- Çukuru'na gelerek 1437 kışını orada geçirdi.⁶⁸

İskender Bey, 1438 yılında oğlu Şah Kubat tarafından öldürüldü. yerine geçen kardeşi Cihan Şah (1438-1476), Karakoyunlular'ın son hükümdarıdır.

Şah Ruh'un oğlu Cuki, Erzurum kalesini tahkim ve tamir ettirmişti. Karakoyunlu hükümdarı İskender Bey de Erzurum kalesi'ni tamir ve termim ettirmiştir.⁶⁹

⁶⁴ Ebû Bekr Tihrani, Kitab-ı Diyarbakriyya, I, 107; John E. Woods, Akkoyunlular, (Çev: Sibel Özbudun) İstanbul 1993 s.71.

⁶⁵ Ebû Bekr Tihrani Kitab-ı Diyarbakriyya, I, s.35.

⁶⁶ Ebû Bekr Tihrani Kitab-ı Diyarbakriyya, I, 107, 111-114, 115.

⁶⁷ F. Sümer, Karakoyunlular, 2. Baskı Ankara 1984, s.136; John E. Woods, Akkoyunlular s. 95-96.

⁶⁸ Ebû Bekr Tihrani, Kitab-ı Diyarbakriyya, I, 126-128.

⁶⁹ İ. Hakkı Konyalı, Abideler ve Kitabeleri ile Erzurum, s.110-111.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi iki rakip Türkmen devleti arasında zikzaklı bir alınıp verilme akıbetiyle başbaşa kalmış Erzurum'a Akkoyunlular'ın beşinci hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478) da sık sık hücumlar yapmış ve fakat bu kaleyi alamamıştır.

Cihan Şah ölünceye kadar Erzurum Karakoyunlular'ın elinde ve hakimiyetinde kalmıştır. Ancak Cihan Şah'ın ölümünden hemen sonradır ki Uzun Hasan, 1468 de diğer Karakoyunlu topraklarıyla beraber Erzurum'u da almıştır. Erzurum, Akkoyunlu Devleti'nin son zamanlarına kadar, onların elinde kalmıştır.⁷⁰

1473 de Uzun Hasan, Otlukbeli 'nde yenilince Osmanlılar ebedi olarak Erzurum'a sahip olacaktıdır.

XIV. yüzyılın ilk yarısının ortalarında Akkoyunlular'ın yurdu Diyarbakır ve Ergani yöresiydi. Bu civara kuzeyden giden yaz ve kış otlaklarının yolları Kemah, Erzincan, Bayburt ve Erzurum coğrafyasından geçiyordu. Bu anlamda temel göç yolları üzerinde stratejik bir konuma sahip Erzurum, önemli ve çok sayıda daha küçük kalelerin'de denetimini sağlıyordu. Bu sebeple Akkoyunlular için çok önemliydi. Çünkü Erzurum, Pasin'den Palu'ya, Ergani'ye kadarki güçlü kaleleri;ve göç yolunun denetimini sağlaması bakımından bulunmaz nitelikteydi.⁷¹

Akkoyunlular için bir fetih ve genişleme çağı başlatan Kara Yülük Osman Bey, Karakoyunlu, Kara Yusuf'un savaşçı oğlu ve varisi İskender'le savaşlar yaparak 1434 de Erzurum'u Karakoyunlular'ın elinden geçici de olsa koparmayı başarmıştı. 1454 yılında da Karakoyunlu arazisinden olan Erzurum, Avnik, Bayburt havalisi Akkoyunlular tarafından talan edilmişti.⁷²Yukarıda da belirtildiği gibi nihayet Erzurum, son Karakoyunlu Cihan Şah'ın ölümünden sonra Akkoyunlu idaresine geçince: hem Orta Asya'yı, Hindistan'ı, İran'ı batı İslam pazarlarına ve Avrupa'ya bağlayan hayati ticari yollar üzerindeki Akkoyunlu egemenliği sağlamlaştırıldı; hem de doğudaki yazlık yaylalar ve Diyarbakır'daki kışlık bozkırların kesin denetimi sağlanmış oldu.⁷³

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran'a giderken ve gelirken yakınından geçtiği Erzurum şehir ve kalesi bu yıllarda metruk bir kale idi ve tek bir nüfus yoktu.⁷⁴

Kanuni çağında 1534 yılında Osmanlı idari yönetimine katılan Erzurum Kalesi tamir ve tahkim edilmiştir. Moğol istilası neticesinde yağma ve tahribe uğrayan, İlhanlıların sukutundan sonra , onun ümerası tarafından: bilâhare Karakoyunlular 'ın eline geçen ve bilhassa Karakoyunlu İskender Bey tarafından bir defa daha iyice yağma ve tahrip edildiğinden büsbütün harap halde bulunan Erzurum şehir ve kalesi, 1534 de yeniden te'sis ve iskân edilmiş; istihkâmâtı tamir olunmuş

⁷⁰ İ.Hakkı Konyalı, a.g.e.,aynı yer .

⁷¹ John, E. Woods, Akkoyunlular, s.71,77,84.

⁷² Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, (Çev.Fikret Bıykoğlu).Ankara 1992, s.115.

⁷³ John, E. Woods, aynı eser, s.96-97.

⁷⁴ İ.Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, s. 113.

ve arazisi tahrir edilerek, sipahilere verilmiştir.⁷⁵ Bu arada Erzurum Kalesi'nin yeniden bir surla tahkimi ihtiyacı İstanbul'a bildirilmiş, bu sebeple 12 Nisan 1577 de İstanbul'dan gelen emirde Erzurum Kalesi'nin etrafına tabiyalar yapılması istenmişti.⁷⁶

Erzurum askeri bir şehir olarak kurulmuş ve zaman zaman müdafaasının kuvvetini artırmak için şehrin etrafı ve içi kuleler, yüksek duvarlarla kat kat tahkim edilmiştir. Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu, İran 'a karşı iki büyük şehrin müdafaasında çok titiz davranmış, çok ehemmiyet vermiştir. Bu şehirlerin birisi Diyarbakır, diğeri Erzurum'dur. Böylece iki hakümet arasında hudut olan Erzurum şehri etrafında kanlı savaşlar olmuştur.

Erzurum'da şimdiki halde sağlam olarak kalan İç-Kale'nin duvarlarıyla ve bir de ötesinde berisinde görülen sur parçalarından başka bir şey yoktur. Hatta bu parça surlar şehrin yakın zamanlarında yapılan imâr çalışmalarında ortadan kalkmıştır.

Selçukluların yaptırdıkları kuleler ve yüksek duvarlar da bütün ortadan kalkmıştır. Yalnız İç-Kale surunun güneye uzanan duvarlarındaki kule kalmıştır ki burada Ebû İshakî Kazrunî yatmaktadır.⁷⁷

Bugün mevcut olan İç-Kale (zamanında mevcut olan)surların ortasında yükselen tepe üzerinde kurulmuştur. Kale dört köşedir. Bu kalenin duvarları yüksektir.

Şimdi yok olup da eskiden mevcut olan sur duvarlarının yerlerini bir çok araştırmalar neticesi 1936 da eserini yayımlayan A.Ş. Beygü bularak tarif etmiştir.⁷⁸

İç-Kale'den sonraki ikinci surun duvarı kuzey ve güney taraflarından İç Kale duvarına bitişikti. İkinci ve üçüncü surların üzerinde gerektiğinde konulan ve kaldırılan köprüler varmış. Surlar şehri düz bir daire şeklinde çevirmemiştir.; bir takım üstüvanî ve kâh köşeli kuleler (surların ileri çıkıntıları köşeleridir.) ile desteklenmiştir.

Toplara karşı İç-Kale'nin hedef teşkil ettiği anlaşılınca XIX.yüzyılda Erzurum surları önemini kaybetmiştir.

İç-Kale'de evvelce bulunmuş olan anbar ve kışla duvarları 1829 Haziran 'ındaki Rusların ilk işgalinde yakılmıştır.

Şimdiki halde mevcut sur parçalarında hiçbir kitabe yoktur. Halbuki Selçuklular Erzurum Kalesi'ne önem vermişler ve burayı daimi surette emniyet altında bulundurmak için Trabzon Rumları'na karşı Bayburt'u Gürcülere karşı da

⁷⁵ M.F.Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590) Ankara 1976, s.142; M.H.Yinanç,"Erzurum ", IV,352.

⁷⁶ M.F.Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590), s. 265.

⁷⁷ A.Şerif Beygü, Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, s.19.

⁷⁸ A.Şerif Beygü, a.g.e.,s.22

Micingerd. Avnik, Zivin kalelerini çok sağlam bir surette yaptıkları düşünülürse, Erzurum Kalesi'nin bunlardan ne kadar üstün olduğu anlaşılır.

Erzurum İç-Kalesi, hisariçeleri 1853 Kırım Harbi'nin başlayacağı sıralarda ve harp içinde birinci defa; Kale ve surların ikinci defa olarak yıkılışı da 1865 yılında olmuştur. Bu zamanda çarlığın istilâsına karşı Erzurum'u tutabilmek için o devrin tâbiye usulüne göre şehir yeni baştan istihkâmlarla techiz edilmeğe başlamıştır. Bu çalışma 1877 Harbi'ne kadar devam etmiştir. Bu yeni istihkâmlarda kullanılmak üzere surların kesme taşları kullanılmış, bu şekilde duvarların mühim bir kısmı yıkılmıştır.⁷⁹

İç-Kale'den ve diğerlerinden birbirlerine ve en sonunda da dışarıya muhtelif kapılar açılırdı..Bu kapıların adları da vakfiyelerde, Mülknâmelerde ve halkın dilinde yaşamaktadır. Bahsedildiği gibi surlardan açılan kapılar şunlardır.: Tebriz Kapı, Gürcü Kapı, Erzincan Kapısı, Yeni Kapı.

İç-Kale doğudan batıya doğru mustatil şekildedir. Kale; Ehmedekliğinden, İç-Kale oluşundan çok bir şey kaybetmeden bize kadar gelmiştir. İç-Kale'nin kale kumandanının, dizdarın ve icabında hükümdarın ve serdarın oturduğu en müstahkem kısmı, Ehmedek'in güney doğu köşesinde idi.⁸⁰Buradaki kasır yıkılmış ve yok olmuştur. Yalnız hamamı kalmıştır. Buraya kalenin güney köşesinden batıya doğru açılan kapıdan girilmektedir. Kapının üstünde bulunan Tuğralı Kitabenin kazanmak suretiyle yok edildiği görülmektedir.

Kale'nin güney duvarının camiin alt taraflarına, sağına ve soluna rastlayan kısımları yapı malzemesi ve inşâ tarzı itibarıyla kuleye ve mâbede benzemektedir. O halde bu kısım duvarların Saltukluların kuruyucusu Ebü'l Kasım'ın oğlu İnanç Biygu Alp Tuğrul Bey tarafından yaptırıldığına hiç şüphe yoktur. Yalnız kulenin hemen sağında güneyde, Kırklar Türbesine doğru açılan ve şimdi kapalı bulunan kapı ile duvarların bir kısmının daha sonradan yapılmış olduğu harcından ve mimari tarzından anlaşılmaktadır.⁸¹

Evlıya Çelebi, Kale Duvarlarının 60 arşın (445.48m.) olduğunu söylüyor.

Erzurum Kalesi'nin İç-Kale'sinde İnanç Biygu Kulesi (Saat Kulesi)'nden başka hiç bir kitabesi bize kadar gelmemiştir. Avrupalı ve Amerikalı bazı seyyahlar ve tarihçiler kale kapılarının üzerinde kitabeleri bulunduğunu yazıyorlar.⁸²

Erzurum Kalesi'nin kitabeleri bize kadar gelseydi., kale tarihinin bir çok kördüğümüleri çözüldü.

⁷⁹ A.Şerif Beygü, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, s.26.

⁸⁰ İ.Hakkı Konyalı, Abideler ve Kitabeleri ile Erzurum, s.93.

⁸¹ İ.Hakkı Konyalı, a.g.e., s.93-94.

⁸² İ.Hakkı Konyalı,a.g.e., s.95.

1878 den sonra Rusların yapmış oldukları Bakü, Tiflis, Batum demiryolu ile , sonradan bu yol Tebriz, Çulfa ile birleşerek Erzurum'un ticaretini azaltmış ve yavaş yavaş ehemmiyetini kaybetmiştir.

Askeri ehemmiyetine gelince: bu böyle değildir. Kalenin ve şehrin kuruluşu askeri bir maksada mebni olduğundan kale, dolayısıyla şehir, kurulduğu zamandan yani 450 senesinden şimdiye kadar bu önemini kaybetmiş değildir.

Bugün Erzurum Kalesi, modası geçmiş antik eşyaların sergilendiği meydanda şehre bakarken, başından geçenleri düşünüyor halde. Sanki ayağı yere basmış bir elin şehâdet parmağı misali; Tepsi Minare'si gökden uçan kuşlara, ben buradayım, der gibi ...Kim bilir? Sessiz bir dile karşı caddedeki Çifte Minâre ile ne sohbetler yapıyordur...